

DOI: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2022.63.145-153>

УДК 72.012 «1940/1950»

Ричков Петро Анатолійович*доктор архітектури, професор**кафедри архітектури та середовищного дизайну**Національний університет водного господарства та**природокористування*p.a.rychkov@nuwm.edu.ua<https://orcid.org/0000-0003-4559-6111>**Потапчук Ірина Володимирівна***кандидат архітектури, доцент**кафедри архітектури та середовищного дизайну**Національний університет водного господарства та**природокористування*i.v.potapchuk@nuwm.edu.ua<https://orcid.org/0000-0003-1526-4351>

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ЛАНДШАФТУ В МІСТОБУДУВАННІ УКРАЇНИ 1940-1950-Х РОКІВ

Анотація: стаття присвячена дослідженню специфіки використання природного ландшафту в містобудуванні України 1940-1950-х років. У повоєнні роки більшість міст України потребували відбудови після завданих під час Другої світової війни руйнувань. На прикладі міст - обласних центрів України, таких як Харків, Львів, Луцьк, Тернопіль та ін., визначаються особливості використання природного ландшафту в умовах містобудівних перетворень та реконструкції 1940-1950-х рр.

Відповідно до генеральних планів 1940-1950-х рр., за якими відбувалася відбудова міст після Другої світової війни, природний ландшафт відігравав важливу роль у створенні містобудівних композицій. З огляду на вимогу єдності міста та природи, нові містобудівні ансамблі намагалися інтегрувати в існуючий природний ландшафт таким чином, щоб за допомогою останнього підкреслити репрезентативні якості центральної забудови, утворити цілісну просторову композицію. Також використання природного ландшафту розв'язувало певні функціональні задачі при реконструкції міст: існуючий природний рельєф зазвичай використовувався для підкреслення характерного образу нових архітектурних доміант; водойми, при їх наявності поблизу загальноміських центрів, впорядковувалися та композиційно поєднувалися з містобудівним ансамблем; впорядкування існуючих зелених насаджень вирішувало питання щодо необхідної кількості озеленення та створення місць відпочинку для населення.

Зазвичай даний підхід використовувався в цілях соціалістичної пропаганди, проте з іншої сторони, врахування особливостей ландшафту в містобудуванні та використання його особливостей для розв'язання функціональних та композиційних задач, як відомо, характерне для містобудування на всіх етапах історії людства, в тому числі в 1940-1950-х рр.

Ключові слова: ландшафт; ландшафтно-архітектурний комплекс; містобудування 1940-1950-х рр.; радянське містобудування; міста України.

Постановка проблеми. Більшість міст України зазнали руйнувань під час Другої світової війни і в повоєнні роки потребували відбудови. Відповідно до нових генеральних планів, розроблених в 1940-1950-х рр., активно розгорталися як реконструкція пошкоджених будівель, так і нове будівництво, що в центральних частинах міст зазвичай мало ансамблевий характер. Загальновідомо, що взаємозв'язок природнього середовища та міста зберігав важливе значення протягом усієї історії містобудування. Генеральні плани 1940-1950-х рр. опиралися на існуючий міський ландшафт, враховували особливості природнього середовища (таких як характерний рельєф, існуючі водойми, зелені насадження і т. д.) і часто намагалися використати його переваги при створенні репрезентативних архітектурних просторів, розміщенні нових доміант тощо.

В останні десятиліття спостерігається зростання наукового інтересу до архітектурної та містобудівної спадщини 1940-1950-х рр. Окрім того, нині, у 2022 р., з огляду на завдані війною руйнування в деяких регіонах, актуалізується необхідність дослідження процесів відбудови українських міст, що відбувалися на різних історичних етапах, для встановлення доцільних принципів та підходів щодо майбутньої реконструкції в тих містах, де вона необхідна.

Сучасні світові тенденції в архітектурі та містобудуванні, як відомо, характеризуються посиленням уваги до природнього середовища, а також до збереження історичних міських ландшафтів як характерного комплексу природи та архітектури. З огляду на перелічені вище фактори, дослідження використання природнього ландшафту в містобудуванні України 1940-1950-х рр. набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфіка використання природнього ландшафту в контексті містобудування України 1940-1950-х рр. до цього часу не була предметом окремого наукового дослідження. Наявні публікації висвітлюють питання радянського містобудування досліджуваного періоду та реконструкцію міст у повоєнні роки в цілому [1; 2] та на теренах України зокрема [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Окремі аспекти щодо містобудівних процесів

у містах-обласних центрах України у повоєнні роки висвітлені у статтях Б. Посацького [9, 10], О. Михайлишин [11] та інших сучасних дослідників.

Проблемам взаємозв'язку міста та природнього середовища приділяли увагу в своїх теоретичних працях Ле Корбюзьє [12], А. Аалто [13], К. Лінч [14] та ін. Серед сучасних українських дослідників питанням ландшафту в містобудуванні присвятили свої публікації М. Кушніренко [15], М. Койнов [16], Ю. Яцентюк [17] та ін.

Пропонована стаття має **на меті** встановити специфіку використання природнього ландшафту в містобудуванні України 1940-1950-х рр.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, термін ландшафт часто використовується в науковій літературі фізико-географічного або природознавчого спрямування як синонім геокомплексу, природньої системи. У свій час цей термін був запозичений із загально-літературної мови, де він означав пейзаж, місцевість або краєвид [18, с.10]. Ландшафт загалом поділяють на природний і антропогенний [15, с. 163-164]. В теорії архітектури поширений термін міського ландшафту (ландшафтно-архітектурного комплексу) – тобто поєднання природнього ландшафту з архітектурно-будівельним комплексом [17, с. 6]. В даному дослідженні термін ландшафт використовується для позначення певного середовища з характерним рельєфом та особливостями природньої системи, специфіка якого мала вплив на архітектурно-містобудівні рішення та використовувалася в будівництві для розв'язання композиційних та функціональних задач.

Єдність природи та міста було проголошено однією з вимог радянського містобудування у 1945 р. А. Г. Мордвиновим, – головою Комітету у справах архітектури при Совнаркомі СРСР [19, с. 46]. Проте використання ландшафту для підкреслення репрезентативних, «парадних» якостей містобудівних ансамблів доби архітектури соцреалізму на теренах України фіксуємо ще у довоєнні роки. Так, після перенесення столиці в Київ, у 1934 році розпочалося проектування Урядового центру УРСР [8, с. 50]. Пропозицією, затвердженою як основа для майбутнього проектування, став проект архітектора П. Юрченка. Його концепція лягла в основу завдання для проголошеного закритого конкурсу на проект ансамблю Урядового центру. Завданням передбачалося розташування ансамблю в історичній частині Києва, на місці Михайлівського монастиря і тодішньої площі Героїв Перекопу, з якої на високому березі Дніпра розкривалася широка панорама. Проектовану площу планувалося архітектурно пов'язати з набережною та нижніми районами міста [8, с. 51]. Існуючий ландшафт, очевидно, повинен був підкреслити репрезентативні функції проектованого ансамблю.

Проектом генерального плану Харкова (1936 р., керівники колективу - О. Ейнгорн, О. Касьянов) передбачалося створення транспортних розв'язок з використанням існуючого ландшафту – наприклад, влаштування швидкісних артерій в ярах та вибалках, задля уникнення перетину транспортних потоків в одному рівні [3, с.421-422]. Таким чином, наявний природний рельєф планувалося застосувати для розв'язання функціональної задачі.

У повоєнні роки, в рамках відбудови після завданих під час Другої світової війни руйнувань, в багатьох містах України було створено нові архітектурні ансамблі загальноміських центрів. Яскравим прикладом використання наявного природнього рельєфу при формуванні архітектурного образу центру є ансамбль на Проспекті Волі в Луцьку. Проспект розташований на високому березі долини річки Стир. В долині внизу був влаштований парк.

Композиційним ядром «парадного» проспекту Луцька, збудованого у 1950-х рр., стала площа з адміністративною будівлею на головній осі (нині в будівлі розміщується ВНУ імені Лесі Українки). По периметру площі розташовано житлові будинки. Площа закінчується лінією берегового обриву, де влаштовано систему сходів та терас, котрі ведуть до парку. З терас відкривається панорама на історико-архітектурний заповідник «Старе місто» з князівським замком Любарта. Дане композиційне рішення нового міського центру Луцька повоєнних років характеризувалося як «контрастне співставлення нової забудови адміністративної площі з розташованим в даліні стародавнім архітектурним комплексом...», що «...демонструє глибоку історичну перспективу одного з найстародавніших західноукраїнських міст» [4, с.27].

Згідно функціональних підходів до створення генеральних планів 1940-1950-х рр., важливе композиційне значення при проектуванні містобудівних ансамблів відігравали водойми. Прикладом мальовничого поєднання центрального ансамблю з розташованою неподалік водоймою є місто Тернопіль, де забудова другої половини 1940-1950-х рр. межує з набережною ставу і парком. Тернопіль зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни. Відбудова міста здійснювалася згідно схеми розпланування, створеної у 1945 р. інститутом «Діпроміст» (архітектори – Н. Панчук та В. Новиков), та відповідно до генерального плану 1954 р. [5, с.140]. Природні та архітектурні форми на містобудівному рівні утворюють цілісну просторову композицію. З моста та західного берега відкривається панорама на центральний ансамбль Тернополя, до складу якого також увійшли збережені пам'ятки архітектури [9, с. 155]. Серед низки заходів, передбачених генеральними планами міст в 1940-1950-х роках, також зазначалося впорядкування існуючих на той момент парків, скверів, набережних зон і т. д. Насамперед увага приділялася зеленим насадженням загального користування, активно розгорталися процеси

відновлення та впорядкування історичних парків, садів тощо. В центральних частинах міст, зазвичай поблизу нових загальноміських центрів, реконструювалися парки культури та відпочинку. Очевидно, що дані заходи, окрім оздоровлення міста та створення місць для дозвілля населення, мали на меті певну соціалістичну пропаганду – недостатня кількість озеленення у містобудівній структурі часто трактувалася як негативний наслідок колишнього «буржуазного» ладу [4, с.44].

Так, наприклад, у Рівному згідно генерального плану 1945 р. передбачалося впорядкування парку ім. Т.Г. Шевченка [11, с.56]; у Львові на початку 1950-х рр. відбувалася реконструкція старих парків, зокрема, збудовано вхідну арку Стрийського парку [9, с.159]; у Харкові, як відомо, здійснювалася реконструкція парку ім. М.Горького, міського саду ім. Т. Шевченка, розташованого біля площі Свободи, та ботанічного саду ХНУ ім. В.Н. Каразіна [20].

Таблиця 1

Приклади використання природного ландшафту в містобудуванні України 1940-1950-х рр.

Рельєф	Водойми	Зелені насадження
		 <p data-bbox="1043 1294 1383 1328">Стрийський парк, Львів.</p>
<p data-bbox="165 1597 528 1709">Центральний ансамбль на високому березі долини р. Стир, Луцьк.</p> <p data-bbox="154 1733 539 1809"><i>Джерело ілюстрації: фото автора.</i></p>	<p data-bbox="579 1641 986 1718">Центральний ансамбль поряд зі ставом, Тернопіль.</p> <p data-bbox="584 1720 978 1796"><i>Джерела ілюстрацій: Водні перлини Тернопільщини.</i></p> <p data-bbox="604 1798 957 1874"><i>Електронний ресурс: https://rovrtto.davr.gov.ua ;</i></p> <p data-bbox="619 1899 943 1975"><i>листівка 1982 р., фото В.Болясного.</i></p>	<p data-bbox="1051 1628 1378 1704">Парк ім. Т. Шевченка у Рівному.</p> <p data-bbox="1035 1706 1394 1809"><i>Джерела ілюстрацій: Стрийський парк: символ краси і розкоші Львова.</i></p> <p data-bbox="1023 1812 1406 1991"><i>Електронний ресурс: http://www.kray.org.ua/14897/mandrivky/striyskiy-park-simvol-krasi-i-rozkoshi-lvova/ ;</i></p> <p data-bbox="1054 1993 1374 2069"><i>листівка 1968 р. Фото І.Кропивницького.</i></p>

Висновки. В процесі дослідження з'ясовано, що відповідно до генеральних планів міст України 1940-1950-х рр., особливості природнього ландшафту, такі як характерний рельєф місцевості, водойми, існуючі зелені насадження, відповідно до вимоги єдності природи та міста, створювали цілісні просторові композиції з новими архітектурними ансамблями. Зокрема, існуючий природній рельєф в різних містах зазвичай використовувався для підкреслення характерного репрезентативного образу архітектурних домінант 1940-1950-х рр. Водойми, при їх наявності поблизу загальноміських центрів, впорядковувалися та композиційно поєднувалися з містобудівним ансамблем. В більшості міст відбувалося впорядкування існуючих зелених насаджень, яке, поряд зі створенням нових, розв'язувало функціональні задачі щодо необхідної кількості озеленення та створення місць відпочинку для населення.

Список джерел

1. Косенкова, Ю.Л. Советский город 1940-х – первой половины 1950-х годов. От творческих поисков к практике строительства. Изд. 2-е, доп. М: «ЛИБРОКОМ». 2008.
2. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 12. Книга 1. Архитектура СССР. / Ред. Баранов Н.В. и др. Москва: Стройиздат, 1975. 755 с.
3. Історія української архітектури / Ю.С.Асєєв та ін.; за ред. В.І.Тимофійенка. – К.: Техніка, 2003. 472 с.
4. Рудницький А.М. Розвиток міст західних областей УРСР та їх соціалістична реконструкція. Львів, 1971. 55 с.
5. Грицай М.О., Ігнатів О.Н., Ігнаткін І.О., Лебедев Г.О. Нариси історії архітектури Української РСР. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1962 р. 350 с.
6. Седак І.Н., Дахно В.П., Писковський Ю.Д. Архитектура Советской Украины. М.: Стройиздат, 1987. 304 с.
7. Архитектура Украины 1917–1967 / НДІ теорії, історії та персп. проблем радян. архітектури ; редкол. Г. В. Головка [та ін.]. – Київ : Будівельник, 1967. 143 с.
8. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2008. 268 с.
9. Посацький Б. Еволюція архітектурного образу центрів міст Західної України (На тлі культурних тенденцій 1945-1997 років) // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2001. Т.241: Праці Комісії архітектури та містобудування. С.154 – 178.
10. Посацький Б. Реконструкція міст Західної України: спадщина і сучасність (з досвіду післявоєнного сорокаліття) // Зап. Наук. т-ва ім.Т.Шевченка. 1994. Т.227: Праці Секції мистецтвознавства. С.306-316.

11. Михайлишин О.Л. Архітектурно-просторовий розвиток м.Рівне у 1950-1970-х рр.//Архітектурна спадщина Волині. Випуск 5. Рівне, 2016. С.52-66.
12. Ле Корбузьє. Архитектура XX века. М: «Прогресс», 1977. 304 с.
13. Аалто А. Архитектура и гуманизм. М: «Прогресс», 1978. 222 с.
14. Линч К. Совершенная форма в градостроительстве. М: Стройиздат, 1986. 264 с.
15. Кушниренко М. Структура и содержание терминологии ландшафта в градостроительстве // Науковий вісник, Український державний лісотехнічний університет, 2003. Вип. 13.5. С.162-170.
16. Койнов М.М. Ландшафт города Львова //Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР. Львов, 1964. С.22– 26.
17. Яцентюк Ю. Міські ландшафтно-технічні системи (на прикладі міста Вінниці): [монографія]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 200 с
18. Ландшафтознавство: прикладні аспекти : навчально-методичний посібник / А. В. П'яткова, Н. О. Роскос. – Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2020. – 122 с.
19. Бон Т.М. Минский феномен: городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны. М: РОССПЭН. 2013. 416 с.
20. Алехин А.А. Ботанический сад Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. История и современность. URL: <https://www.garden.kharkov.ua/site/index.html#1> (дата звернення: 20.05.2022)

References

1. Kosenkova Iu.L. (2000). Soviet city of the 1940s - the first half of the 1950s. From creative searches to construction practice [Sovetskiy gorod 1940-h – pervoy polovinyi 1950-h godov. Ot tvorcheskikh poiskov k praktike stroitelstva]: aftoref. dis...d. arh. Moskva, 50 (in Russian).
2. Baranov N.V. (1975). General history of architecture in 12 volumes. Volume 12. Book 1. Architecture of the USSR [Vseobshhaya istoriya arxyitektury v 12 tomax. Tom 12. Kniga 1. Arhitektura SSSR] Moskva,755 (in Russian)
3. Tymofiienko V.I. (2003). History of Ukrainian architecture [Istoriia ukrainskoi arkhitektury] Kyiv, 472. (in Ukrainian)
4. Rudnytskyi A.M. (1971). Development of cities in USSR western regions and their socialist reconstruction [Rozvytok mist zakhidnykh oblastei URSS ta yikh sotsialistychna rekonstruktsiia]. Lviv,. 55 s. (in Ukrainian)
5. Hrytsai M.O., Ihnatov O.N., Ihnatkin I.O., Lebediev H.O. (1962). Essays on Ukrainian SSR history of architecture [Narysy istorii arkhitektury Ukrainskoi RSR]. Kyiv, 350 (in Ukrainian)

6. Sedak Y.N., Dakhno V.P., Pyskovskiy Yu.D. (1987). Architecture of Soviet Ukraine [Arkhitektura Sovetskoi Ukrainy]. M.: Stroyizdat, 304 (in Russian)
7. Holovko H. V. (1967). Architecture of Ukraine 1917–1967 [Arkhitektura Ukrainy 1917–1967]. Kyiv, 143. (in Ukrainian)
8. Cherkes B.S. (2008). National identity in city architecture [Natsionalna identychnist v arkhitekturi mista]. Lviv, 268 (in Ukrainian)
9. Posatskyi B. (2001). Evolution of the architectural image of the cities centers in Western Ukraine (Against the background of cultural trends of 1945-1997) [Evoliutsiia arkhitekturnoho obrazu tsentriv mist Zakhidnoi Ukrainy (Na tli kulturnykh tendentsii 1945-1997 rokiv)] Zap. Nauk. t-va im. T. Shevchenka, 241,154 – 178. (in Ukrainian)
10. Posatskyi B. (1994) Reconstruction of Western Ukraine cities: heritage and modernity (from the experience of the postwar forty years) [Rekonstruktsiia mist Zakhidnoi Ukrainy: spadshchyna i suchasnist (z dosvidu pisliavoiennoho sorokalittia)]. Zap. Nauk. t-va im.T.Shevchenka. 227, 306-316. (in Ukrainian)
11. Mykhailyshyn O.L. (2016) Architectural and spatial development of Rivne in 1950-1970 [Arkhitekturno-prostorovyi rozvytok m.Rivne u 1950-1970-kh rr]. Arkhitekturna spadshchyna Volyni, 5, 52-66. (in Ukrainian)
12. Le Korbuze (1977). Architecture of XX century [Arkhitektura XX veka]. Moskva, 304 (in Russian)
13. Aalto A. (1978). Architecture and humanism [Arkhitektura i humanizm]. Moskva, 222. (in Russian)
14. Linch K. (1986). Perfect form in urban planning [Sovershennaia forma v hradostroytelstve]. Moskva, 264. (in Russian)
15. Kushnirenko M. (2003). Structure and content of landscape terminology in urban planning [Struktura i sodержanie termynolohii landshafta v hradostroytelstve] Naukovyi visnyk, Ukrainyskyi derzhavnyi lisotekhnichnyi universytet, 13.5, 162-170. (in Russian)
16. Koinov M.M. (1964). Lviv landscape [Landshaft horoda Lvova] Doklady i soobshcheniya Lvovskoho otdela Heohrafycheskoho obshchestva USSR, 22– 26. (in Russian)
17. Iatsentiuk Iu. (2015). Urban landscape-technical systems (on the example of the city of Vinnytsia) [Miski landshaftno-tekhnichni systemy (na prykladi mista Vinnytsi)]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 200 (in Ukrainian)
18. Piatkova A.V., Roskos N.O. (2020). Landscape science: applied aspects: textbook [Landshaftoznavstvo: prykladni aspekty : navchalno-metodychnyi posibnyk]. Odesa, 122 (in Ukrainian)
19. Bon T.M. (2013). The Minsk Phenomenon: Urban Planning and Urbanization in the Soviet Union after World War II [Minskyi fenomen: horodskoe planyrovanye i

urbanizatsyia v Sovetskom Soiuze posle Vtoroi mirovoi voiny]. Moskva, 416 (in Russian)

20. Alekhin A.A. Botanical Garden of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. History and modernity [Botanycheskyi sad Kharkovskoho natsyonalnoho universiteta imeni V.N. Karazina. Istoryia i sovremennost]. URL: <https://www.garden.kharkov.ua/site/index.html#1>

Annotation

Rychkov Petro, Dr Arch., Professor, National University of Water and Environmental Engineering.

Potapchuk Iryna, Ph.D., Associate Professor, National University of Water and Environmental Engineering

Specifics of the natural landscape using in the urban planning of Ukraine in 1940s - 1950s

The article is devoted to the study of the natural landscape use specifics in urban planning of Ukraine in 1940-1950. In the postwar years, most cities in Ukraine needed reconstruction after the destruction caused during World War II. On the example of cities-regional centers of Ukraine, such as Kharkiv, Lviv, Lutsk, Ternopil, etc., the peculiarities of the natural landscape use in the conditions of urban transformations and reconstruction of 1940s - 1950s are determined. In accordance with the master plans of the 1940s and 1950s, according to which cities were rebuilt after the Second World War, the natural landscape played an important role in the creation of urban compositions. Given the requirement of the city and nature unity, the new urban ensembles tried to integrate into the existing natural landscape in such a way as to emphasize the representative qualities of the central buildings, to form a holistic spatial composition. The landscape use also solved certain functional tasks in the reconstruction of cities: the existing natural relief was usually used to emphasize the specific image of new architectural dominants; ponds, if available near city centers, were arranged and compositionally combined with the urban ensemble; the arrangement of the existing greenery solved the question of the necessary amount of landscaping and the creation of recreation areas for the city population. This approach was usually used for socialist propaganda, but on the other hand, taking into account the peculiarities of the landscape in urban planning and using its features to solve functional and compositional problems, as is known, is characteristic of urban planning at all stages of human history, including 1940s - 1950s.

Key words: landscape; landscape-architectural complex; urban planning of 1940-1950s; Soviet urban planning; cities of Ukraine.